

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΙΤΣΙΤΑΚΗΣ*
pitsitakis@gmail.com

Ο Μιχάλης Γρηγοράκης και το “σύμπαν” του Ν. Καζαντζάκη

Πέρασαν κιάλια εννιά χρόνια από τον θάνατο του αείμνηστου φίλου Μιχάλη Γρηγοράκη (1932-2008), ποιητή, συγγραφέα, λαογράφου, αρχειοδίκη και δημοσιογράφου και η μνήμη του παραμένει ζωντανή. Τον τροβαδούρου που ύμνησε τις «Χανιώτικες ρούγες» της «απλοϊκής, ξένοιαστης πολιτείας» [1] και τις «φωλίτσες της φτωχολογιάς» της Καινούργιας Χώρας του, που υπήρχαν μέσα του παντοπινά ως «το άδολο, πραγματικό όραμα του Κόσμου» [2]. Επίσης, επειδή συμπληρώνονται 60 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη (1881-1957), το υπουργείο Πολιτισμού κήρυξε και επίσημα το 2017 ως «Έτος Νίκου Καζαντζάκη».

Τι όμως συνδέει αυτές τις δύο πνευματικές προσωπικότητες; Θα μπορούσε να πει κανείς, η διαρκής πνευματική ανησυχία, το ανυπότακτο του πνεύματος και η παθολογική αγάπη για τον γενέθλιο τόπο. Ο Γρηγοράκης ως πολύ νεότερος του «μεγάλου Κρητικού», επηρεάστηκε απ' αυτόν. Εξομολογείται: «[...] νοιώθω ένα σεβασμό για το συγγραφικό του μαρτύριο, ένα θαυμασμό για το υπέροχο του έργου του και μια ευγνωμοσύνη για τους νέους και μαγευτικούς πνευματικούς ορίζοντες π' άνοιξε στη σκέψη μου!... Ύστερα απ' το Σολωμό και τον Ψυχάρη γνωρίζομαι καλά με τον στιβαρό αυτό δάσκαλο του λόγου μας. [...] Το δε πολυσύνθετο του έργου του θα μου κάνει γοητευτικότερη την συγγραφική του παρουσία. Για τον Καζαντζάκη έχω ακόμα να πω – χωρίς φόβο ή ντροπή – και τούτο [...] Ότι, χάρη σ' αυτόν, μπήκα σ' ομαλότερο κι ευθύτερο πνευματικό δρόμο, ξέφυγα απ' τα στενσοκάκα άλλων πνευματικών που ως τα χτες παράδερνα. [...]». [3]

Η έρευνα μας στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, παρότι δεν ήταν εξαντλητική, μας αποκάλυψε ότι ο Γρηγοράκης από πολύ νωρίς ασχολήθηκε και συνεχώς μελετούσε τον Καζαντζάκη γράφοντας κατά καιρούς αρκετά κείμενα γι' αυτό το θέμα. Στο ετήσιο μνημόσυνο του συγγραφέα ο εικοσιεξάχρονος Γρηγοράκης του αφιερώνει το παρακάτω ποίημα με τίτλο «ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ» [4]:

«Ανέβης και διαφέντεψες ως την κορφή του νου ως της ψυχής τα τρίςβαθα κατέβης και πλανήθης...

Και με τη σκέψη πιο βαθιά, τον λόγο πιο πλατιά, εδημιούργησες το νόημα της ζωής.

Α! του τραγουδιού σου άφταστο το μεγαλείο, αιώνιο ωςάν πρωτάκουστος σκοπός θα μας ξαφνιάζει πάντα».

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

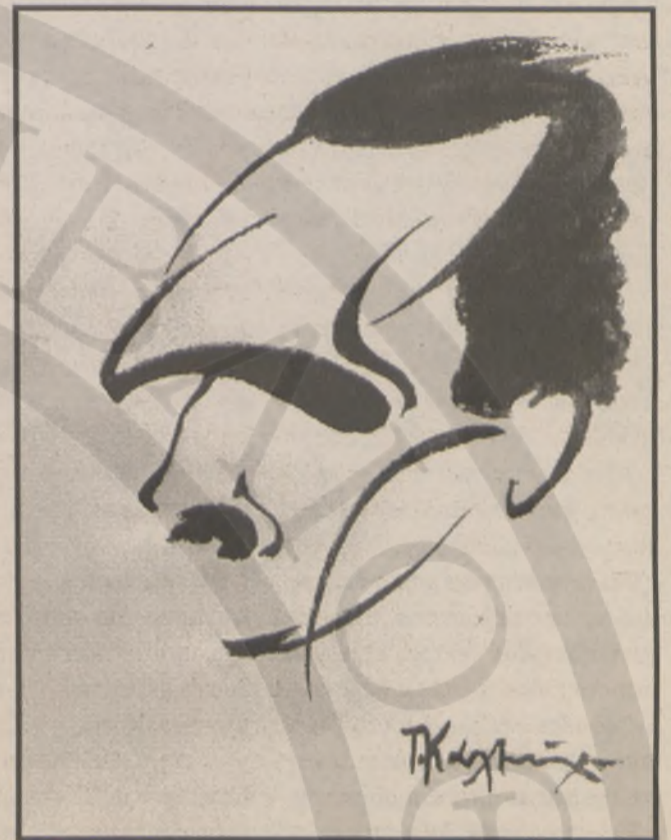
Στα επόμενα δύο χρόνια 1959-60 ο Γρηγοράκης στα “Φιλολογικά Σημειώματα” του στον Παρατηρητή [5] γυρίζει το νου του ευλαβικά στον «σπάνιο διαλαλητή της Κρήτης». Μεταξύ άλλων, γράφει: «[...] Ο Ουγκώ λέει “πως υπάρχουν άνθρωποι πραγματικά ωκεανοί”. Να λοιπόν ο χαρακτήρισμός που ταιριάζει απόλυτα στον Καζαντζάκη. Στοχαστής και σοφός, μύστης και γνώστης ενός κόσμου μυστηριακού και πλατειού, πολύμαθος κι ανήσυχος, συνεπαρμένος απ' το δαιμόνιο της δυνατής δημιουργίας. Υπήρξεν ατίθασος κι αποφασιστικός, φέρνοντας μέσα του, το γνήσιο, πρωτόγονο κρητικό στοιχείο, ώρμησε από την

πρώτη κνόλας νεότητά του στην παγκόσμια πνευματική παλέστρα για ν' αγωνιστεί και να πάρει εκείνο που του ανήκε. [...]». Συνεχίζοντας μέσα από «δειλές σύντομες γραμμές», προσπαθεί «λογικά, ειλικρινά, ντόμπρα» να σκιαγραφήσει τον μεγάλο συγγραφέα: «[...] Το έργο του πολυσύνθετο κι αντιφατικό παραξηγήθηκε, παρερμηνεύτηκε από την εμπάθεια και την άγνοια πολλών κι έτσι μισήθηκε και συκοφαντήθηκε σαν έργο βλαβερό και βάρβαρο, που μέσα του κρύβει την ακαλίνωτη χυδαιότητα και τον ανθρώπινον ξεπεσμό. Οι πιο πολλοί των καλαμαράδων της Αθήνας – που χάρις στην δουλωτική των στάση πήραν τον τίτλο των μοναδικών εκπροσώπων των γραμμάτων μας – αμφισβήτησαν, άλλοι επίσημα κι άλλοι μισοεπίσημα την μεγαλοφυΐα του και τ' αρνήθηκαν τον τίτλο του κορυφαίου. Ως κι η Εκκλησία παρά τη σοβαρότητά της παρασύρθηκε – αν κι ήταν επόμενο αφού

οι πιο πολλοί από τους δεσποτάδες που την διαφεντεύουν σκέφτονται στενοκέφαλα και προκαταληπμένα – παρασύρθηκε λέμε απ' την κακόβουλη, κακόπιστη υπόδειξη και καταδίκασε το έργο του, αδιαφορούσα για την τόσην ανθρωπιά και οικουμενικότητα, για την υψηλή κι ηρωική υπόσταση ως και την ιστορική και φυλετική περηφάνια που κρύβει. Καταδίκασε το έργο εκείνο που η δυνατή λάμψη του ενθουσιάζει, συνεπαίρνει τους άλλους λαούς τόσο που γνωρίζει μια καταπληκτική εκδοτική επιτυχία. Έτσι εξ αιτίας του μίσους και της αδιαφορίας πούδειξε η επίσημη Ελλάδα για το καζαντζακικό έργο, χάθηκε και πάλι η ευκαιρία να τιμηθούμε κι εμείς σαν σύγχρονο πνευματικό κράτος πούχει να επιδείξει πλούσια και γερή πνευματικότητα, όπως κι άλλοτε για την ίδια αιτία χάθηκε η ευκαιρία στο πρόσωπο του Παλαμά και του Σικελιανού. [...]».

Σε άλλο φιλολογικό σημείωμα υπό μορφήν επιστολής εκθειάζει το βιβλίο του συγγραφέα «Καπετάν Μιχάλης». Ένα μικρό δείγμα: «[...] Στον «Καπετάν Μιχάλη» θα βρεις τις ωραιότερες και μεστότερες σελίδες που η γλαφυρή πένα του Καζαντζάκη έγραψε. Θα βρεις περιγραφικότητα μοναδική, θα βρεις διανοήματα και πράξεις δοσμένα με πρωτοφανή παραστατικότητα και τόλμη. [...] Η τέχνη του Καζαντζάκη – στο λέω και περηφανεύομαι – η πιο πρωτότυπη και θαρραλέα. Πρωτότυπη γιατί δούλεψε το λόγο μας λήφτερα και με απaráμιλλη μαεστρία και θαρραλέα γιατί είπε πράγματα μ' ασυνήθιστο ως τα τώρα τρόπο κι έμπασε σ' αυτόν γλωσσικά και λαογραφικά στοιχεία του λαού μας περίεργα μα τόσο γοητευτικά, που ξεπερνούν τα ανθρώπινα. Ήρωες με δυνατά πάθη μα και με δυνατά προτερήματα, που τη ζωή δεν την ζουν παθητικά, μοιρολατρικά. Το καθετί που θέλουν δεν το περιμένουν, μα τρέχουν και το καταχτούν. [...]».

Ο Γρηγοράκης θεωρεί τον Καζαντζάκη ως ένα σύμβολο στον πνευματικό μας κόσμο, κυρίαρχο, περήφανο και παράξενο έτσι όπως τις τραχειές κρητικές μαδάρες που δεν έχουν όμοιές των. Αναδεικνύει την πολυσυνθετικότητα του καζαντζακικού έργου. «[...] Το συγγραφικό του δαιμόνιο, γράφει, υπήρξε υπηρέτης όλων σχεδόν των ειδών του έντεχνου λόγου και μάλιστα τόσο αποδοτικά και περίτεχνα. Μέσα του είχε μια συγγραφική υπερένταση μπορούμε να πούμε, που τον έσπρωχνε κι ανικανοποίητα προς όλες τις κατευθύνσεις του έντεχνου λόγου. Έτσι έχουμε τον ποιητή Καζαντζάκη, το μυθιστορηματογράφο, τον δοκιμιογράφο, τον ταξιδιογράφο, τον μεταφραστή, τον κριτικό, τον θεατρογράφο, τον αισθητικό, τον ιστορικό της τέχνης και του λόγου και τέλος έχουμε το φιλόσοφο. Σ' όλα αυτά τα λογοτεχνικά είδη ο Καζαντζάκης εργάστηκε με φανατισμό και πλήρη συναίσθηση των ευ-

θυνών των [...]».

Την περίοδο της χούντας των συνταγματαρχών, από την οποία ο Γρηγοράκης είχε διωχθεί, και με το ψευδώνυμο «Μίγρης» [6] ανασύρει τον παλιό, τον άγνωστο Καζαντζάκη που στα γράμματα πρωτοπαρουσιάστηκε το 1906 με το ψευδώνυμο Κάμμα Νιβραμή. Βρίσκει στο 2ο τόμο του περιοδικού «Γράμματα» της Αλεξάνδρειας του 1914 και φέρνει στο φως τέσσερα σονέτα του, γνωστά σε ελάχιστους, τα οποία έφεραν τους τίτλους «Οιδίποδας», «Η αμυγδαλιά», «Τα αιώνια», «Θερμοπούλες» και ήταν υπογραμμένα με το ψευδώνυμο Πέτρος Ψηλορείτης. Μια μικρή γεύση από το ποίημα «Η αμυγδαλιά»:

«Κι αν όλοι τρέμουν σκλάβοι μες στα κίονια
λεύτερη εγώ μες στ' όνειρό μου κραίνω
τη γνώμη μου άφοβα και με άνθια ραίνω
το χώμα μου και νιώθω χελιδόνια
να μου βαράν τη μέση. Απ' το σπασμένο
φλούδι μου θριαμβικό χυμάει, ζεμένο
σε γέρανους, περδίκια, σπουργιτόνια
το ψίκι [6] της κλεμένης Πριγκιπέσας. [...]».

ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

40 χρόνια μετά τον θάνατο του Καζαντζάκη, ο Γρηγοράκης με την απόσταση του χρόνου κι έχοντας μελετήσει σε βάθος τον «μεγάλο Κρητικό» κάνει μια κοινωνικοπολιτική προσέγγιση στο έργο και στην προσωπικότητά του θέτοντας το θέμα «Φιλοκομμουνιστής αλλά όχι κομμουνιστής» [7]. Το ερέθισμα ήταν η φράση ενός ανώτερου χανιώτη ιερωμένου καθώς σε συζήτηση μαζί του το 1955, του είπε: «Είναι πολύ κόκκινος, πολύ κόκκινος, πρόσεχε!...». Και υπογραμμίζει ο Γρηγοράκης: «[...] Από το διάβασμα του έργου του και τη μελέτη της ζωής του, όπως και από ψάξιμο, όσο μπορούσα περισσότερων σοβαρών κριτικών κειμένων, μπόρεσα και είδα έναν Καζαντζάκη προσευτικό αριστερό, σοσιαλιστή, φιλολαϊκό, ειρηνιστή και φιλοκομμουνιστή. Πουθενά όμως δε βρήκα έναν Καζαντζάκη κομμουνιστή έναν Καζαντζάκη με ταξική συνείδηση που ν' απορρέει από τη μαρξιστική κοσμοθεωρία, τον διαλεκτικό υλισμό και τον προλεταριακό διεθνισμό. Αντίθετα βρήκα έναν Καζαντζάκη ιδεαλιστή, θεϊστή (όχι παπαδιστή), μυστικιστή, ουτοπιστή, εγωπαθή, μηδενιστή, ανταγωνιστή, μεσαιωνιστή, νιτσειστή και μπερξονιστή (οι φιλόσοφοι Νίτσε και Μπερξόν με τον αντιδραστικό τους ιδεαλισμό είναι τα χαϊδεμένα παιδιά της μπουρζουαζίας), έναν Καζαντζάκη καταταρναννούμενο

από ιδεολογική σύγχυση, που τελικά οδηγείται στον αντικομμουνισμό. Αφιονισμένος από ιδεαλιστικά κομμουνιστικά οράματα, δεν εμπόρεσε ποτέ να καταλάβει τη φιλοσοφία του διαλεκτικού υλισμού, γι' αυτό και η κατά καιρούς φιλοκομμουνιστική και φιλοσοβιετική του στάση δεν είναι παρά ένας απλός θαυμασμός, που όμως έχει τις επιφυλάξεις και τις καχυποψίες τις [...]. Παρακάτω ο Γρηγοράκης σημειώνει: «[...] Το βέβαιο πάντως είναι πως ο αντικομμουνισμός του Καζαντζάκη κρατιέται σε καθαρά ιδεολογικό επίπεδο. Δεν ειπώθηκε από μπαλκόνια με στόμφο, κυδαιότητα και απειλές, μήτε και γράφτηκε με ύφος δεινού κομμουνιστοφάγου. Είναι μια μαρξιστική ιδεολογική διαφορά σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο [...].»

ΤΑ ΧΑΝΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

Ο Γρηγοράκης επανέρχεται με πιο ώριμη σκέψη στους προβληματισμούς του για το έργο του ταλαντούχου, σοφού και χαλκέντερου συγγραφέα «που, παρά την ιδεολογική και φιλοσοφική του ασάφεια, μπόρεσε να φτιάσει ένα τεράστιο έργο που στέκεται καλά, διαβάζεται πολύ, συγκινεί πολύ και το κυριότερο, γνώρισε και γνωρίζει, όσο κανένα άλλο ελληνικό έργο, τον παγκόσμιο θαυμασμό». Ερευνά την περίοδο του ανελέητου κατατρέγιμού και του διωγμού του Καζαντζάκη «από μια μερίδα παπαδοκαλογέρων, σπρωγμένων έντεχνα από το μίσος εμπαιθών κοτυλοφόρων αρνητών του καζαντζακικού ταλέντου» και φέρνει στο φως στοιχεία για τη σχέση των Χανίων και των Χανιωτών με την υπόθεση αυτή. [8]

Την περίοδο 1953-55, μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής των έργων του, κορυφώνεται η φήμη του Καζαντζάκη πανελλήνια, πανευρωπαϊκά, παγκόσμια. Ταυτόχρονα όμως μεγιστοποιείται εναντίον του, ο διωγμός της μούρης αντίδρασης (Ακαδημία Αθηνών, κύκλοι της εκκλησίας της Ελλάδος, με την ανοχή του Κράτους) και δημιουργεί την «υπόθεση Καζαντζάκη» η οποία «με το θόρυβό της του προσθέτει μεγαλύτερη φήμη αλλά και συμπάρσταση». «[...] Έτσι βλέπουμε την Κρήτη να ξεσηκώνεται για να υπερασπίσει, με τη φωνή της τώρα, ένα πνευματικό της δημιουργό με παγκόσμια ακτινοβολία. Από παντού στέλνονται μηνύματα συμπάρστασης, τα δημοτικά συμβούλια της βγάζουν ψηφίσματα και οι Κρητικοί βουλευτές [9] φέρνουν το θέμα στη Βουλή [...]. Ο δήμος Χανίων με δήμαρχο τον Νικ. Μουντάκη και το δημοτικό συμβούλιο με πρόεδρο τον Αντ. Αρετάκη στις 3 του Μάρτη του 1955, με πρόταση του δημ. συμβούλου Γ. Κοτσολάκη συνεδριάζει και ομόφωνα βγάζει σθεναρό ψήφισμα συμπάρστασης στον Ν. Καζαντζάκη, σύμφωνα με το οποίο: «[...] Διαμαρτύρεται εντόνως δια την απηνή και άδικον δίωξιν των συγγραμμάτων του Κρητός συγγραφέως Νικολάου Καζαντζάκη, η οποία

αντιστρατεύεται προς την ελευθερίαν του πνεύματος και προς το ισχύον Σύνταγμα. [...] Υποβάλει την ευχήν προς την Ιεράν Σύνοδον της Κρήτης και δι' αυτής προς την Μεγάλην Εκκλησίαν του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ν' αποδώσωσιν το δίκαιον εις τον Νικόλαον Καζαντζάκη και αποκαταστήσωσιν αυτόν [...]». Πιο κάτω ο Γρηγοράκης, μας πληροφορεί: «Το ψήφισμα στέλνεται σύμφωνα με την απόφαση, και στον Καζαντζάκη. Και αυτός πολύ συγκινημένος στέλνει στις 29 του Μάρτη, ιδιόχειρη επιστολή στο δήμαρχο και τους δημοτικούς συμβούλους [...]». Επίσης η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών της οποίας ο Καζαντζάκης υπήρξε μέλος έστειλε ευχαριστήρια επιστολή το Δήμο Χανίων για τη συμπάρστασή του στον διωκόμενο μεγάλο κρητικό συγγραφέα. Η τελευταία πράξη υποστήριξης και ηθικής βοήθειας των χανιωτών πνευματικών δημιουργών με τη συμμετοχή του Δήμου Χανίων, είναι η εκδήλωση από τον «Σύλλογο Φίλοι Γραμμάτων και Τεχνών» στα Ολύμπια στις 26 του Μάη του 1955. Ομιλητής είναι ο λάτρης και μεταφραστής του καζαντζακικού έργου Κίμων Φράιερ, καθηγητής της αγγλικής και αμερικανικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Μινεσότα.

Το 2004 ο Γρηγοράκης εγκαινιάζει μια νέα στήλη στα «Χανιώτικα Νέα» με τίτλο «Σταυραετοί της Κρήτης» [10] και αρχίζει με τον αγαπημένο του Νίκο Καζαντζάκη. Ανάμεσα στ' άλλα γράφει: «[...] (Ο Καζαντζάκης) Προσπέρασε πολλές ιδεολογίες και προσάρμοσε τις αναζητήσεις του σε ποικίλες αποχρώσεις, ψάχνοντας με βουλιμία τον εαυτό του, ερευνώντας τον συνάνθρωπο και τη μοίρα του, αναζητώντας τον Θεό και την αρχή του κόσμου. Μια αυτοβασανιζόμενη θρησκευτική φύση ο Καζαντζάκης, ένας αυτοελεγχόμενος νους ένας αδηφάγος στοχαστής. Πάλευε ανελέητα με τον εαυτό του και δινόταν σε μιαν αδιάλειπτη φυγή. [...] (Σ' όλο του το έργο) ο Καζαντζάκης περνά τη φιλοσοφική του θεωρία, που σε τελευταία ανάλυση είναι ο μηδενισμός. Κι αυτός του ο μηδενισμός είναι που τον εμπόδισε να πάρει θέση πουθενά. Έμεινε πάντα, θα γράψει ο Βάρναλης, έξω απ' όλα - εκτός αν κάποτε κάπου ερασιτεχνικά και περαστικός βρέθηκε. Μόνο στο δημοτικισμό έμεινε πάντα πιστός αγωνιστής [...].»

Κλείνουμε την αναφορά μας στην ματιά του Γρηγοράκη για τον Νίκο Καζαντζάκη με μια φράση του Κώστα Βάρναλη που και ο ίδιος την συμπεριέλαβε στο τελευταίο άρθρο: «Ο Καζαντζάκης ήταν όχι τόσο ένας δημιουργός πρώων παρά, πολύ περισσότερο, ήρωας ο ίδιος. Ήρωας της δουλειάς, της μάθησης των ταξιδιών, της σκέψης και της αυτοκυριαρχίας».

* Ο Γιώργος Πιτσιτάκης είναι δάσκαλος - ιστορικός ερευνητής

«Η κριτική εύκολη αλλά τέχνη δύσκολη»

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΟΛΑΝΑΚΗΣ

Τις τελευταίες μέρες ακούω σε συζητήσεις αναλύσεις των γαλλικών εκλογών με αντίστοιχους χαρακτηρισμούς για τους Γάλλους, όπως "πουρκουαδες" κ.τ.λ.

Στο σύνολό τους αφήνοντας έναν χαρακτηρισμό για "λοβοτομημένους" Γάλλους οποίοι μάλιστα

έχουν χάσει το κυριαρχικό παιχνίδι στα ευρωπαϊκά δρώμενα από τα μέσα του 18 ου αιώνα.

Allors... Καλό θα ήταν πριν εκφέρουμε γνώμη για τον γαλλικό λαό και τις πολιτικές επιλογές του (οι οποίες υφίστανται για συγκεκριμένους λόγους που σίγουρα τις κατανοούν πολύ καλύτερα οι ίδιοι οι Γάλλοι, ως άμεσα ενδιαφερόμενοι) να κοιτάξουμε πρώτα την αφεντιά μας.

Φαντάζει φαρσοκωμωδία εμείς σαν λαός να κουνάμε το δάχτυλο σε άλλους λαούς, φερ' ειπείν στον γαλλικό, τη στιγμή που στα εδώ πολιτικά δρώμενα ανακυκλώνουμε αδιάκοπα τις ίδιες πολιτικές επιλογές με πρόσημο φεουδοκρατίας, επιβεβαιώνοντας στην περίπτωση μας τον απόλυτο ορισμό του "φέουδου dynasty" όπως μας βλέπουν στο εξωτερικό... Φέουδο... Την στιγμή που οι υπόλοιποι ευρωπαϊκοί λαοί το έχουν αποβάλει ως σύνδρομο, αιώνες τώρα...

Φαντάζει ειρωνικό ΕΜΕΙΣ να κρίνουμε ποιος και πότε έχει χάσει ως λαός το παιχνίδι στα ευρωπαϊκά ή παγκόσμια δρώμενα, τη στιγμή που εμείς ως χώρα είμαστε στην κατάσταση αυτή την οποία βιώνουμε. Είναι στρουθοκαμπλισμός να κατακρίνουμε άλλους λαούς αν επέλεξαν ως πολιτική επιλογή ένα πρόσωπο «φερέφωνο ή τελικώς συστημικό» των ευρωπαϊκών κέντρων εξουσίας, και όχι κάτι πιο ριζοσπαστικό, την στιγμή που οι πολιτικές μας επιλογές ως λαός, δυστυχώς για εμάς, μας επιβεβαιώνουν επαναλαμβανόμενα με τον χειρότερο τρόπο...

Με δύο τελευταία λόγια το όλο πράγμα στην περίπτωση μας συνοψίζεται σε αυτό που είχε πει η Μαλβίνα Κάραλη. Κοιτάμε πάντα την καμπούρα των άλλων, αλλά ποτέ την δική μας...

Εδώ στην περίπτωση μας, ταιριάζει γάντι αυτό που όλως τυχαίως έχουν ως παροιμία οι Γάλλοι. «Η κριτική εύκολη αλλά τέχνη δύσκολη». Κομμένο και ραμμένο για την περίπτωση...

Σημειώσεις

*Στις εντός εισαγωγικών φράσεις διατηρείται η ορθογραφία του πρωτότυπου.

- [1] Μιχ. Γρηγοράκης, φράση του ποιήματος ιζ, γενάρης 62, από τη συλλογή «Ρίμες Νοσταλγικές», έκδ. τρίτη, Χανιά 1978.
- [2] Μιχ. Γρηγοράκης, φράση του ποιήματος του «Καινούργιοχωρτικό», Χανιά 1964.
- [3] Μιχ. Γρηγοράκης, εφημερίδα «Παρατηρητής», στήλη «Φιλολογικά Σημειώματα», άρθρο «Εξομολόγησι κι Εγκώμιο» (Η επέτειος Καζαντζάκη), 2 Νοεμβρίου 1960.
- [4] Μιχ. Γρηγοράκης, περιοδικό «Κρητική Εστία» (τεύχος αφιέρωμα στον Νίκο Καζαντζάκη), χρόνος Θ', τεύχος διπλό 13-14, Γενάρης - Φλεβάρης 1958, σελ. 15.
- [5] Μιχ. Γρηγοράκης, εφημερίδα «Παρατηρητής», στήλη «Φιλολογικά Σημειώματα», 25-10-959, 10-1-1960, 2-11-1960, 4-12-1960.
- [6] Το ψίκι είναι η νυφιάτικη πομπή, που οδηγεί τη νύφη

στην εκκλησία, ή γενικότερα η γαμήλια πομπή, ανάλογα το έθιμο σε κάθε τόπο. Η λέξη είναι λατινικής αρχής, από το obsequium, που πέρασε στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες στα ελληνικά ως «οψίκιον». Πηγή: <https://sarantakos.wordpress.com/2011/03/08/einoro/>

- [7] Μιχ. Γρηγοράκης, εφημερίδα Χανιώτικα Νέα, Φιλοκομμουνιστής αλλά όχι κομμουνιστής, Κυριακή 29 Ιουνίου 1997, σελ. 10-11.
- [8] Μιχ. Γρηγοράκης, εφημερίδα Χανιώτικα Νέα, Η υπόθεση Καζαντζάκη και τα Χανιά, Τετάρτη 18 Φεβρουαρίου 1998.
- [9] εφημ. Κήρυκας Χανίων (22-5-1955): «Ο Ν. Καζαντζάκης περιποιεί τιμήν εις το ελληνικόν πνεύμα. Παραταύτα η κυβέρνηση υιοθετεί την δίωξιν των έργων του. Αγορεύσεις των Κρητών βουλευτών κ.κ. Μπτσούτση, Κοθρή, Μαρή, Χλουδεράκη και Τζατζάνη».
- [10] Μιχ. Γρηγοράκης, εφημερίδα Χανιώτικα Νέα, Σταυραετοί της Κρήτης, Καζαντζάκης ο ακαταπρόντος δημιουργός, 18 Ιουλίου 2004.

Τα Χανιώτικα νέα στο internet

<http://www.haniotika-nea.gr>

